

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs

Vannieuwenburg, A.M.R.

Citation

Vannieuwenburg, A. M. R. (2019, February 5). *Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68524>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68524>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/68524> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Vannieuwenburg, A.M.R.

Title: Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs

Issue Date: 2019-02-05

3. Het Directoire en Napoleon Bonaparte

3.1. Lekenreligiositeit en realpolitiek

Eind 1795 maakt de Conventie plaats voor het Directoire. Een nieuwigheid was dat er nu twee wetgevende kamers waren: een “Conseil des Cinq-Cents” en een “Conseil des Anciens”. De uitvoerende macht was in handen van vijf “Directeurs”.

In 1797 had het Directoire het moeilijk om de binnenlandse orde te handhaven. Er waren financiële problemen: de assignaten hadden hun waarde verloren en de economie floreerde al helemaal niet. Er was chaos en de leiders van de burgerij waren in twee kampen verdeeld. Enerzijds zij die de Franse revolutionaire idealen willen bewaren, anderzijds de voorstanders van een streng regime. De toestand binnen de kerk was vrij verward. Weerspannige bisschoppen hadden Frankrijk verlaten, overleden bisschoppen waren niet vervangen en in sommige steden en dorpen slaagde men er zelfs niet in om de kerk open te houden.

De vervreemding van de bevolking van de revolutionaire idealen werd als een gevaar voor het regime gezien. Men probeerde nog de gemoederen te bedaren, zoals door het decreet van 25 oktober 1795, dat betrekking had op weerspannige priesters, in te trekken. Pogingen om tot een nieuwe ‘civiele’ religie te komen mislukten. Theofilantropie, de eredienst van het opperwezen en de “culte décadaire” mislukten of kenden maar weinig aanhangers.³⁹⁵

In sommige ver van Parijs verwijderde rurale gebieden bleef het verzet duren. Het rurale Frankrijk conflicteerde met de centralistische politiek van het Directoire. Men mag dit verzet niet enkel als een verdediging van de godsdienst zien, maar meer als een verdediging van de traditionele cultuur. Men eiste het recht op parochies te organiseren (te zien als een geografische entiteit waarmede men zich verbonden voelt) of de agroliturgische kalender (die het dagelijkse leven regelt) te behouden. Wie protesteerde, beschouwde zich daarom niet antirepublikeins. Zij maakten gewoonweg gebruik van de volkssoevereiniteit en de vrijheid. Het Directoire, schreef Desan, was “in sommige opzichten een bijzonder vruchtbare en creatieve periode voor lekenreligiositeit.”³⁹⁶

De verkiezingsronde in 1797 toonde een verschuiving ten voordele van de royalisten. Een staatsgreep volgde. De generaals, en meer bepaald Napoleon Bonaparte, zagen de kans schoon om hun positie te verstevigen. Zoals Van Eenoo schrijft: “Slechts de overwinningen in de oorlogen waren op het actief van het Directoire te stellen, maar men schreef ze veeleer toe aan de generaals, wiens populariteit nog verhoogde, voornamelijk van Bonaparte.”³⁹⁷ De roep om een sterke man stelde Napoleon Bonaparte in de gelegenheid om op 9 november 1799 een staatsgreep te plegen. Het Directoire werd afgeschaft en een nieuwe Grondwet ingevoerd. In plaats van de vijf directeurs kwamen er drie consuls. Het feitelijke gezag werd voor een periode van tien jaar toegekend aan de eerste consul Napoleon. Napoleon was echter geen gewillig instrument in de handen van de burgerij.

³⁹⁵ Een cultus gebaseerd op het deïsme.

³⁹⁶ Geciteerd bij N. Schusterman. De Franse Revolutie. Blz. 371.

³⁹⁷ R. Van Eenoo. Hedendaagse geschiedenis. Blz. 113.

De belangrijkste binnenlandse problemen waarmee Napoleon af te rekenen kreeg vloeiden voort uit de economische en financiële toestand van het land. De belabberde toestand van industrie en handel werd geremedieerd door een fiscale en financiële politiek. Een hervorming van het belastingwezen (de belastingen werden rechtstreeks geïnd), de oprichting van de “Banque de France” (het vertrouwen in de munt werd hersteld en krediet werd makkelijker) en de vele maatregelen om de economische herstelmaatregelen te ondersteunen (onder andere via infrastructuurwerken waaronder wegeaanleg en uitbreiding van het kanalenet) keerden uiteindelijk het tij.

Er bleef echter een derde probleem dat Napoleon moest oplossen. Na het invoeren van de “Constitution Civile du Clergé” was er een waar verzet én onder de clerus én onder de gelovigen ontstaan. Het afschaffen van de privileges door het decreet van 4 augustus 1789, met als onmiddellijk gevolg een forse terugval van de inkomsten van de clerus, de naasting van de kerkelijke goederen op 2 november 1789 en de bijbehorende compensatiepolitiek, maar zeker het decreet van 12 juli 1790 met betrekking tot de “Constitution civile du clergé” gevolgd door de verplichte eedaflegging, hadden al voor problemen gezorgd. De opsplitsing van de clerus tussen “constitutionelen”, die wel de eed aflegden en de “réfractaires” die dit weigerden, had binnen de Rooms-Katholieke Kerk zelfs voor een schisma gezorgd. De decreten van 29 november 1791, van 27 mei 1792 en van 26 augustus 1792 lieten toe de weerspannige leden van de clerus te verbannen, te interneren of te deporteren. De constitutionele kerk zag op 18 september 1794 de inkomstenstroom definitief opdrogen. De spanning steeg. Men diende orde op zaken te stellen.

De in Frankrijk tot de illegaliteit veroordeelde priesters waren de helden, de martelaren, van Rome. Op 10 maart 1791 had de paus de wijze waarop de Franse Revolutie en meer bepaald de Assemblée de kerk verdruchte reeds veroordeeld. In *Quod Aliquantum*³⁹⁸ maakte Pius VI zijn bezorgdheid kenbaar en veroordeelde hij de religieuze politiek van Frankrijk. De maatregelen werden ervaren als een aanval op de religie, de plaats van de paus en de rol van de priesters. Het vervreemden van de kerkelijke goederen en inkomsten werd gezien als een ongehoorde schending van alle eerdere afspraken.³⁹⁹ Er is echter ook de verwerping van de rechten van de mens en van de burger, waarbij zeker de “vrijheid” om al dan niet een religie te belijden gehekel wordt. De vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om ideeën ongehinderd te

³⁹⁸ Quod Aliquantum 10 mars 1791 à son Éminence Monsieur le Cardinal de La Rochefoucault, très illustre Archevêque d’Aix, et aux autres Archevêques et Évêques de l’Assemblée nationale de France au sujet de la Constitution Civile du Clergé de France Pie VI, Pape À nos chers Fils, et à nos Vénérables Frères, Salut et Bénédiction Apostolique. WWW.laportelatine.org

³⁹⁹ “... une nouvelle encore plus désolante est venue Nous frapper; Nous apprenons que l’Assemblée nationale, c’est-à-dire la majorité ... vers le milieu du mois de juillet, avait publié un décret qui, sous prétexte de n’établir qu’une Constitution Civile du Clergé, ainsi que le titre semblait l’annoncer, renversait en effet les dogmes les plus sacrés, et la discipline la plus certaine de l’Église, détruisait les droits du premier Siège apostolique, ceux des Évêques, des prêtres, des ordres religieux des deux sexes, et de toute la communion catholique, abolissait les cérémonies les plus saintes, s’emparait des domaines et des revenus ecclésiastiques, et entraînait de telles calamités, qu’on aurait peine à les croire si on ne les éprouvait. Nous n’avons pu Nous empêcher de frémir à la lecture de ce décret ; ...”. Zie Quod Aliquantum 10 mars 1791 à son Éminence Monsieur le Cardinal de La Rochefoucault, ...

verspreiden werden verworpen.⁴⁰⁰ In een schrijven gericht aan de aartsbisschop van Aix uitte hij zijn bezorgdheid.

Tezelfdertijd zette hij de toon: "Nous n'avons pas encore jusqu'ici lancé les foudres de l'Église contre les auteurs de cette malheureuse Constitution du Clergé; Nous avons opposé à tous les outrages la douceur et la patience; Nous avons fait tout ce qui dépendait de Nous pour éviter le schisme et ramener la paix au milieu de votre nation; et même encore, attaché aux conseils de la charité paternelle qui sont tracés à la fin de votre exposition, Nous vous conjurons de Nous faire connaître comment Nous pourrions parvenir à concilier les esprits."

De paus verweet de Franse Assemblée de kerk buiten spel te hebben gezet en te zijn tussengekomen op een gebied waar zij geen enkele bevoegdheid had: "En effet, quelle juridiction les laïques peuvent-ils avoir sur les choses spirituelles? De quel droit les ecclésiastiques seraient-ils soumis à leurs décrets?"

Rome werd niet erkend, de paus werd niet erkend als opperste spirituele leider. Dit alles was onaanvaardbaar en "... à mesure qu'on avance dans l'examen de ce décret, on y rencontre des dispositions encore plus vicieuses ...". De salarisregeling werd al helemaal onaanvaardbaar geacht "... le comble au mépris et à l'abjection où l'on a dessein de plonger les Évêques, on les assujettit tous les trois mois à recevoir, comme de vils mercenaires, un salaire modique, avec lequel ils ne pourront plus soulager la misère de cette foule de pauvres qui couvrent le royaume, et bien moins encore soutenir la dignité du caractère épiscopal.". Ze werd gezien als ontoereikend en een kaakslag voor de bisschoppen. Die werden gereduceerd tot huurlingen; zij zouden de armen niet meer kunnen helpen. Eigendomsrechten werden genegeerd, inkomsten vervreemd. "Cette nouvelle institution de portion congrue pour les Évêques contredit toutes les anciennes lois, qui assignaient aux Évêques et aux curés des fonds de terre pour les administrer eux-mêmes et en recueillir les fruits comme le font les propriétaires." De bedoelingen waren duidelijk "...le but de l'Assemblée dans ces décrets est de renverser et d'anéantir l'épiscopat, comme en haine de la religion dont les ministres sont les Évêques...". De inbeslagname van de kerkelijke goederen (... "l'invasion des biens ecclésiastiques...") is niets minder dan een ontheiliging (... Que tous ceux qui participent à cette usurpation se rappellent la vengeance que le Seigneur tira d'Héliodore et de ceux qui lui prêtèrent leurs services pour enlever les trésors du temple...").

De brief eindigde met een scherpe veroordeling van Talleyrand: "Il faut donc dire qu'il s'est souillé d'un parjure aussi volontaire que sacrilège, en prêtant un serment contraire aux dogmes de l'Église et à ses droits les plus sacrés."

De paus raakte ook het probleem aan van de inmenging van de burgerlijke autoriteit in kerkelijke aangelegenheden: "...L'écu peut en appeler comme d'abus devant les magistrats

⁴⁰⁰ "Mais cette conduite n'étonnera pas ceux qui comprendront, par l'examen de sa teneur même, que la Constitution décrétée par l'Assemblée n'a en vue et ne poursuit d'autre but que d'anéantir la Religion catholique, et avec elle l'obéissance due aux rois. C'est dans cette vue qu'on établit, comme un droit de l'homme en société, cette liberté absolue, qui non seulement assure le droit de n'être pas inquiété sur ses opinions religieuses, mais qui accorde encore cette licence de penser, de dire, d'écrire et même de faire imprimer à son gré en matière de religion tout ce que peut suggérer l'imagination la plus déréglée : droit monstrueux, qui paraît cependant à l'Assemblée résulter de l'égalité et de la liberté naturelles à tous les hommes." Zie Quod Aliquantum 10 mars 1791 à son Éminence Monsieur le Cardinal de La Rochefoucault, ...

civils; ce sont eux qui décideront si l'exclusion est légitime; ils se constitueront juges des Métropolitains et des Évêques, auxquels cependant appartient de plein droit le pouvoir de juger des mœurs et de la doctrine...".

Dat seculiere rechters zich dus zouden uitspreken over bepaalde interne aangelegenheden en de kerkelijke overheid mogelijkerwijze zouden kunnen terechtwijzen was ongehoord. De staat mocht zich niet mengen in de interne organisatie van de kerk. Dit probleem zal opduiken naar aanleiding van de ingrepen onder Willem I en stond op de agenda bij het uitschrijven van de Belgische Grondwet in 1830/1831.⁴⁰¹

Opmerkelijk in de tekst zijn de verwijzingen naar Luther, Calvijn, Marsilius en Wycliffe. De paus verdenkt de protestanten van bepaalde malversaties. Is het immers niet opvallend dat, wanneer men de goederen van de Rooms-Katholieke Kerk in beslag neemt, men de protestanten "... ennemis de l'Église..." spaart, "Sans doute que l'Assemblée nationale regarde les traités faits avec les protestants comme plus sacrés que les canons ecclésiastiques, et que le concordat passé entre le Chef de l'Église et François Ier. Et il lui a plu de faire cette faveur aux protestants, précisément au moment où elle dépouillait le clergé catholique."

De aanslepende spanning tussen Rome en de Franse overheid verontrustte de burgerij. Paradoxaal werd ook een normalisering van de betrekkingen gevreesd. De staat had immers vele goederen van de clerus in beslag genomen en verkocht. Meestal waren die in handen van de burgerij gekomen. Een normalisering van de relatie zou weleens kunnen leiden tot een verplichte teruggave van deze goederen.

Voor Napoleon - pragmaticus en realpolitiker - kwam het erop aan Frankrijk bestuurbaarder te maken. Een consensus bereiken tussen de revolutionaire idealen en de verlangens van de kerk als instelling zou helpen. Pieter Geyl verwijst naar de historicus Georges Lefebvre, kenner van de Franse Revolutie, die het concordaat zag als "een van de nuttigste werktuigen van zijn regering". Door de kerk terug in te schakelen wist Bonaparte zich steviger te positioneren en de resultaten van de revolutie veilig te stellen tegenover een afgunstig en begerig Europa.⁴⁰²

3.2. Het Concordaat

Het kwam er voor Bonaparte dus op aan de principes van de revolutie niet te verloochenen en beide partijen de indruk te geven dat de situatie "genormaliseerd" was. Niet gespeend van eigenbelang zal hij de katholieke eredienst in ere herstellen met het oog op het verstevigen van zijn positie.

Napoleon kleurde de relatie kerk-staat anders in. Het katholicisme was de godsdienst van de meerderheid van de Fransen. Het kreeg echter niet het statuut van staatsgodsdienst, zoals

⁴⁰¹ Zie het huidige artikel 21, §1 van de Grondwet ("De Staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking.").

⁴⁰² P. Geyl. Napoleon voor en tegen. Unieboek B.V. Bussum. 1979. Blz. 42

tijdens het ancien régime, maar het werd wel de dominante religie waar Boissy d'Anglas⁴⁰³ zo bevreesd voor was geweest.”⁴⁰⁴

J.B. Vilmer, die de politiek van Bonaparte analyseerde, verwijst naar een brief van 26 juni 1800 waarin kardinaal Martiniana aan Pius VII verslag uitbracht van een gesprek met Bonaparte. Bonaparte wou definitief komaf maken met de gallicaanse kerk. Zowel de priesters die gevlucht waren, als deze die momenteel de dienst uitmaakten moesten vervangen worden. Het eigendomsrecht van de goederen die verkocht waren kon niet worden betwist. Dat zou een te groot probleem zijn. Hij stelde voor om onroerende goederen ter beschikking te stellen van de kerk. Een pensioen ten laste van de Franse staat (10.000 of 11.000 “livres”) behoorde tot de mogelijkheden. Om zijn hervormingsplannen te financieren en om te vermijden dat deze de uitgaven van de staat zouden verhogen, wendde Napoleon de kosten af op de departementen en de gemeenten. De nog niet vervreemde goederen en renten worden in kaart gebracht.⁴⁰⁵

Een andere bron is het relaas van kardinaal Maury.⁴⁰⁶ Hier komt de strategie Bonaparte naar voor. In ruil voor een akkoord kreeg de paus als het ware opnieuw het hoederecht over de 30 miljoen katholieken; hij kon orde op zaken stellen en aan de clerus werd een inkomen gegarandeerd. De paus kreeg opnieuw een jurisdictioneel toezicht op de kerk in Frankrijk.⁴⁰⁷

Napoleon hield in feite de clerus een wortel voor: hij wou een nieuwe kerk, hij wou de opstandigen weg. De paus kreeg in ruil hiervoor zeggenschap en de clerus een inkomen. Het leek een win-winoperatie. Het is echter duidelijk dat hij zijn controlemogelijkheid niet prijs gaf. Enerzijds erkende hij het belang van de kerk als stabiliserende kracht. Anderzijds was hij beducht voor concurrentie. Napoleon had het duidelijk verwoord wanneer hij stelde dat de clerus een macht was die steeds in beweging is. En wanneer deze toegeeflijk is, zijn de diensten nooit vrijblijvend. Daarom moesten de machtssferen duidelijk afgebakend worden: “De clerus moet zich bezighouden met het verzoenen van de mensen met de hemel, met het

⁴⁰³ Boissy d'Anglas had o.m. de rechten van de protestanten verdedigd.

⁴⁰⁴ N. Schusterman. De Franse Revolutie. Blz. 382

⁴⁰⁵ Hier ontstond dan weer een ander probleem. De “Caisses de charité publique” zien een deel van hun inkomsten verdwijnen.

⁴⁰⁶ J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 entre la France et le Saint-Siège. Revue d'Histoire ecclésiastique. Louvain. Université Catholique de Louvain. 2007. Blz. 126

⁴⁰⁷ “ Le consul Bonaparte rendit visite au cardinal Martiniana. Il lui dit qu’il le pria de se rendre à Rome pour annoncer au Pape qu’il voulait lui faire cadeau de trente millions de catholiques français; qu’il voulait la religion en France; que les intrus du premier et du second ordre étaient un tas de brigands déshonorés dont il était déterminé à se débarrasser; que les diocèses étaient anciennement trop multipliés en France et qu’il fallait en restreindre le nombre; qu’il désirait établir un clergé vierge; que quelques-uns des anciens évêques n’avaient nullement considérés dans leurs diocèses où ils ne résidaient presque jamais; que plusieurs n’avaient émigré que pour cabaler et qu’il ne voulait pas le reprendre; qu’on traiterait avec eux de leurs démissions et qu’il leur ferait un traitement convenable; qu’en attendant qu’il pût doter le clergé avec des bien-fonds, il lui assurerait un sort très honnête, mais sans magnificence, et que le plus pauvre des évêques aurait 15000 livres de rente; que l’exercice de la juridiction spirituelle du Pape reprendrait librement son cours en France, que le Pape seul instituerait les évêques et qu’ils seraient nommés par celui qui administrerait l’autorité souveraine; enfin, qu’il voulait rétablir le Pape dans la possession de tous ses États. ”. Zie J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 entre la France et le Saint-Siège. Blz. 126 (voetnoot 4)

troosten van ons en onze vrouwen als we oud worden en voor het overige moet hij de wereldlijke macht aan ons laten: koning in de tempel, burger erbuiten.”⁴⁰⁸

Wat waren de krachtlijnen van dit concordaat?⁴⁰⁹ Het concordaat van 1801 tussen de paus van Rome en de Franse overheid leek in eerste instantie een overwinning voor de paus. Dit moet echter genuanceerd worden.

De preambule van het concordaat gaf de katholieke kerk een geprivilegieerde positie, maar erkende die niet als staatskerk. Er was geen “staatsgodsdienst”. De tekst was daarenboven zo opgesteld dat er geen normatieve gevolgen aan verbonden waren.⁴¹⁰ Men stelde gewoonweg vast dat een meerderheid der Fransen katholiek is. Dit is, zoals Vilmer stelt, een belangrijke stap “Le Concordat, conformément au principe napoléonien, conserve les acquis révolutionnaires: il ne revient pas sur la laïcité avancée par la loi du 3 ventôse an III (21 février 1795). Le pape concède donc que le catholicisme ne soit plus religion d’État : c’est le premier Concordat libéral.”⁴¹¹

Artikel 1 van het concordaat⁴¹² bepaalt dat “La religion catholique, apostolique et romaine, sera librement exercée en France. Son culte sera public, en se conformant aux règlements de police que le Gouvernement jugera nécessaires pour la tranquillité publique.” In dit artikel is de tweede zin zeer belangrijk. Geen onvoorwaardelijke vrijheid dus.⁴¹³ De kerk kon ongehinderd misvieringen organiseren, zij kon ook buiten treden, zolang echter de rust niet werd verstoord. Er was een onderwerping aan het civiele gezag. En Bonaparte zou via latere (eenzijdig) opgelegde maatregelen strenger optreden.

De artikelen 2 en 9 hebben betrekking op de geografische afbakening van de diocesen en de parochies. Er was geen voortzetting van de territoriale indeling opgelegd door de “Constitution Civile du Clergé”. In artikel 2 werd overeengekomen dat: “Il sera fait par le Saint-Siège, de concert avec le Gouvernement, une nouvelle circonscription des diocèses français.” Een sterke inkrimping van het aantal diocesen was voorzien. De hertekening, van de

⁴⁰⁸ J. Op De Beeck. Het verlies van België. De strijd tussen de Nederlandse koning en de Belgische revolutionairen in 1830. Uitgeverij Overamstel. Amsterdam. 2015. Blz. 93

⁴⁰⁹ <http://www.legirel.cnrs.fr/Legirel>. Législation concernant les activités religieuses et l’organisation des cultes. Loi du 18 germinal an X (8 avril 1802) modifiée relative à l’organisation des cultes.

⁴¹⁰ “Le Gouvernement de la République reconnaît que la religion catholique, apostolique et romaine, est la religion de la grande majorité des citoyens français.”

⁴¹¹ J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 ... Blz. 132

⁴¹² De artikelen opgenomen in het concordaat kunnen in twee groepen worden ondergebracht. Er zijn vooreerst de artikelen die de plaats van de Rooms - Katholieke Kerk in Frankrijk vastleggen. Dit zijn de artikelen 1, 6, 7, 8, 16 en 17, Daarnaast zijn er die artikelen die betrekking hebben op de nieuwe territoriale indeling van de diocesen en parochies. Ook worden hier een aantal eigendomsproblemen met betrekking tot de genaaste en verkochte goederen geregeld en worden er afspraken vastgelegd met betrekking tot de bezoldiging van de leden van clerus. Hieronder vallen de artikelen 2, 3, 4, 5, 9,10, 11, 12, 13, 14 en 15.

⁴¹³ “Concrètement, le gouvernement se réserve donc la possibilité d’interdire une cérémonie extérieure du culte, si elle est de nature à compromettre la tranquillité publique. En l’occurrence, c’est le maire qui, dans sa commune, a le pouvoir d’interdire par la police, c’est-à-dire par un arrêté, une cérémonie publique s’il estime qu’elle menace la tranquillité de sa commune.” In J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 ... Blz. 135

parochies, moest ook de goedkeuring van de burgerlijke overheid krijgen. De organieke artikelen zouden verder ingrijpen.⁴¹⁴

Artikel 3 van het concordaat moest een oplossing bieden voor een heikel probleem waarmee zowel de paus als Bonaparte af te rekenen hadden. Op het grondgebied waren de zogenaamde constitutionele priesters werkzaam, al werden die niet overal door de bevolking aanvaard. Daarnaast waren er de priesters die geweigerd hebben de eed af te leggen. Velen onder hen zijn gevlucht: “Le premier (de constitutionelen) n’était pas accepté par le pape, et Bonaparte lui-même s’en méfiait. Quant au second (de weigeraars), il sentait encore trop fort l’Ancien Régime, et il était par conséquent hors de question d’envisager son retour, qui aurait semé le trouble dans la population...”⁴¹⁵

Bonaparte wou dat iedereen ontslagen zou worden. Dit was voor de paus onaanvaardbaar. Dit druiste in tegen het canonieke recht dat stelde dat een ontslag een individuele aangelegenheid was en het gevolg was van een ernstige fout, waarover enkel de Heilige Stoel uiteindelijk beslissen moest. Het zich onttrekken aan elke civiele procedure zou ook de discussie naar aanleiding van de Belgische Grondwet kleuren.⁴¹⁶ Artikel 21 van de Belgische Grondwet legt het beginsel van de niet-inmenging in de interne organisatie van de erediensten vast.⁴¹⁷

Artikel 3 kan echter ook als een compromis worden gezien. De paus zal de weerspannige priesters dan wel niet redden, hij zal hun belangen kunnen behartigen. Zowel de paus als Bonaparte moesten de ontslagen nu betekenen. De paus deed dit via een breve (een kort schrijven) en een bulle (een officieel document).⁴¹⁸ De paus hief 156 bisdommen op. Bonaparte liet de constitutionelen samenkomen. Alle constitutionelen, op twee na, namen ontslag. De benoemingsronde, conform de artikelen 4, 5 en 10 kan beginnen.⁴¹⁹ Wat onmiddellijk opvalt is dat er geen sprake meer was van verkiezingen. De in de “Constitution Civile du Clergé” opgelegde kiesprocedure komt te vervallen.

De artikelen 6, 7 en 8 hebben betrekking op de eedaflegging door de leden van de clerus. Dat was een delicate aangelegenheid. De priesters werden in het verleden immers verplicht de zogeheten eed van haat af te leggen. Voor de paus een brug te ver. Als compromis werd in

⁴¹⁴ Zo bepaalde artikel 60 dat “Il y aura au moins une paroisse dans chaque justice de paix. Il sera, en outre, établi autant de succursales que le besoin pourra l’exiger.” Het concordaat zal door deze organieke regels als het ware worden “ingeperkt”.

⁴¹⁵ J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 ... Blz. 141.

⁴¹⁶ H. Vuye. Scheiding Kerk en Staat ... Blz. 535

⁴¹⁷ Een delicaat probleem voor de paus was dat hij op deze wijze ook de priesters die hem trouw gebleven zijn moet ontslaan.

⁴¹⁸ Breve (brief) “Tam Multa” van 15 augustus 1801 en bulle “Qui Christi Domini vices” van 3 december 1801.

⁴¹⁹ Artikel 4 “Le premier Consul de la République nommera, dans les trois mois qui suivront la publication de la bulle de sa Sainteté, aux archevêchés et évêchés de la circonscription nouvelle. Sa Sainteté confèrera l’institution canonique suivant les formes établies par rapport à la France, avant les changements de gouvernement.” Artikel 5. “Les nominations aux évêchés qui vaqueront dans la suite, seront également faites par le premier Consul ; et l’institution canonique sera donnée par le Saint Siège, en conformité de l’article précédent.” Artikel 10 “Les évêques nommeront aux cures. Leur choix ne pourra tomber que sur des personnes agréées par le Gouvernement.” Zie J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 entre la France et le Saint-Siège. Blz. 144

artikel 6 een eed opgelegd waarbij zij én trouw zweren, maar ook beloven zich te onthouden van bepaalde activiteiten.⁴²⁰ In artikel 7 werd ook een eedaflegging voor de lagere clerus voorzien in handen van de burgerlijke autoriteit.⁴²¹ Artikel 8 introduceert een gebed ter ere van de republiek: "La formule de prière suivante sera récitée à la fin de l'office divin, dans toutes les églises catholiques de France: Domine, salvam fac Rempublicam; Domine, salvos fac Consules."

De artikelen 16 en 17 hebben betrekking op de bijzondere relatie tussen de eerste consul en de kerk. Deze artikelen zijn interessant. Artikel 16 bepaalt dat: "Sa Sainteté reconnaît dans le premier Consul de la République française, les mêmes droits et prérogatives dont jouissait près d'elle l'ancien gouvernement." Opvallend is hier de beperking tot de eerste consul. Men heeft het inderdaad niet over de regering zonder meer. Deze beperking lijkt een soort garantie. De eerste consul erkende dat hij katholiek was. Artikel 17 bepaalde dat indien de consul niet katholiek is een nieuwe conventie nodig is.⁴²² Dit zal later nog van belang blijken.

De kerk deed enkele concessies, maar vroeg ook waarborgen (...la nomination aux évêchés, seront réglés, par rapport à lui, par une nouvelle convention.). Vilmer legt uit wat het belang is: "...le droit de nommer un cardinal à chaque promotion des couronnes; d'avoir pour la France un cardinal protecteur à Rome; un auditeur de Rote⁴²³; un ambassadeur avec des préséances; l'exclusive dans le conclave; des établissements et une académie des beaux-arts, ainsi qu'une poste particulière à Rome."

De hertekening - een ingrijpende maatregel - werd zonder al te grote problemen doorgevoerd en in 1802 goedgekeurd door de Arrêté du 29 germinal an X.⁴²⁴ De consuls lieten hierbij weten dat, na gehoord te hebben de Conseil d'état, dat de "... bulle donné à Rome le 3 des calendes de décembre 1801 contenant la nouvelle circonscription des diocèses français, sera publiée", maar - zo vervolgt artikel 1 - "sans approbation des clauses, formules ou expressions qu'elle referme, et qui sont ou pourraient être contraires aux lois de la République, aux libertés,

⁴²⁰ "Les évêques, avant d'entrer en fonctions, prêteront directement, entre les mains du premier Consul, le serment de fidélité qui était en usage avant le changement de gouvernement, exprimé dans les termes suivants : Je jure et promets à Dieu, sur les saints évangiles, de garder obéissance et fidélité au Gouvernement établi par la Constitution de la République française. Je promets aussi de n'avoir aucune intelligence, de n'assister à aucun conseil, de n'entretenir aucune ligue, soit au dedans, soit au dehors, qui soit contraire à la tranquillité publique ; et si, dans mon diocèse ou ailleurs, j'apprends qu'il se trame quelque chose au préjudice de l'Etat, je le ferai savoir au Gouvernement. "

⁴²¹ "Les ecclésiastiques du second ordre prêteront le même serment entre les mains des autorités civiles désignées par le Gouvernement."

⁴²² "Il est convenu entre les parties contractantes, que, dans le cas où quelqu'un des successeurs du premier Consul actuel ne serait pas catholique, les droits et prérogatives mentionnés dans l'article ci-dessus, et la nomination aux évêchés, seront réglés, par rapport à lui, par une nouvelle convention."

⁴²³ Kerkelijk tribunaal.

⁴²⁴ De tekst was klaar op 15 juli 1801 (sommige bronnen spreken van 16 juli 1801). De paus ondertekende de tekst op 15 augustus, Bonaparte deed dit op 8 september. Men ratificeerde de tekst op 10 september, maar daarmee was de zaak nog niet rond. Er rees immers verzet binnen politieke kringen tegen de godsdienstpolitiek van Bonaparte.

franchises et maximes de l'Église gallicane".⁴²⁵ Het Décret en de bulle volgden.⁴²⁶ Kardinaal Jean – Baptiste Caprara, verklaart officieel dat "Pie VII ... voulant concourir au rétablissement du culte public et de la religion catholique, et conserver l'unité de l'Église en France, a solennellement confirmé par ses lettres apostoliques scellés en plomb ... la convention conclue entre les plénipotentiaires de sa Sainteté et ceux du gouvernement français...".⁴²⁷ Op 8 april 1802 werd de tekst aanvaard door de "assemblées constitutionnelles".⁴²⁸

Na de publicatie van de pauselijke bulle werden door de eerste consul nieuwe bisschoppen benoemd. De paus stond in voor de kerkrechtelijke aspecten. De nieuwe bisschoppen legden de eed van trouw af in de handen van Bonaparte. De priesters deden dit ten overstaan van de burgerlijke autoriteit.

Vilmer wijst op twee andere belangrijke feiten. Het is duidelijk waarom Rome een katholieke consul wil: "La question de la profession catholique personnelle du souverain français apparaît alors comme une condition du droit de patronage qu'il réclame.". Dit patronagerecht kan niet worden toegekend aan een niet - katholiek. Een tweede belangrijk feit is dat de paus uiteindelijk het laatste woord heeft. In artikel 5 is duidelijk te lezen dat "...l'institution canonique sera donnée par le Saint Siège...". Er is een subtiel evenwicht te vinden tussen de prerogatieven van de kerk en van de Franse staat. Centralisatie en controle door de Franse overheid kleuren echter duidelijk het concordaat. De organieke artikelen zullen dit verder invullen.

De artikelen 11, 12, 13, 14 en 15 verdienen ook aandacht. Zij regelen het delicate probleem van de naasting en de verkoop van de kerkelijke goederen en de compensatie, via het salariëren van de clerus. Hier moet Napoleon tegemoetkomen aan de bezorgdheid die bij de opkopers van de kerkelijke goederen te merken is. Hoe zekerheid verschaffen aan deze kopers? Hij deed dit door de clerus te compenseren. Artikelen 14⁴²⁹ en 15⁴³⁰ moeten samen worden gelezen met artikel 13 dat bepaalt dat er geen eigendomsbetwisting meer zal zijn.⁴³¹ De eigenaars van de in beslag genomen goederen kunnen, in ruil voor het bezoldigen van de clerus, dus hun goederen behouden. Tezelfdertijd wordt de deur opengehouden voor wat betreft het teruggeven van de niet genaaste goederen. Het akkoord heeft enkel betrekking op

⁴²⁵ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32726274t/date>. Bulletin des lois de la République française. France. Imprimerie nationale des lois (Paris).1802-07. 1802/07 (SER3, T6, N171) -1802/12 (SER3, T6, N219). Blz. 768.

⁴²⁶ "Ladite bulle sera transcrite, en latin et en français, sur les registres du Conseil d'état, et mention en sera faite sur l'original par le secrétaire du conseil : elle sera insérée au Bulletin des lois."

⁴²⁷ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32726274t/date>. Bulletin des lois de la République française. France. Imprimerie nationale des lois (Paris).1802-07. 1802/07 (SER3, T6, N171) -1802/12 (SER3, T6, N219). Blz. 769

⁴²⁸ De overeenkomst wordt gepubliceerd in het "Bulletin des lois de la République Française" op 18 germinal an X (8 april 1802) als "Loi relative à l'organisation des cultes".

⁴²⁹ "Le Gouvernement assurera un traitement convenable aux évêques et aux curés dont les diocèses et les cures seront compris dans la circonscription nouvelle."

⁴³⁰ "Le Gouvernement prendra également des mesures pour que les catholiques français puissent, s'ils le veulent, faire en faveur des églises, des fondations."

⁴³¹ "Sa Sainteté, pour le bien de la paix et l'heureux rétablissement de la religion catholique, déclare que ni elle, ni ses successeurs, ne troubleront en aucune manière les acquéreurs des biens ecclésiastiques aliénés, et qu'en conséquence la propriété de ces mêmes biens, les droits et revenus y attachés, demeureront incommutables entre leurs mains ou celles de leurs ayant cause."

de “biens ecclésiastiques aliénés”.⁴³² De geest van de “Constitution Civile du Clergé” waart nog rond. En om ontsporingen te vermijden zijn er “vrijstellingen”.⁴³³

De krachtlijnen en de gevolgen van het concordaat: er werden concrete afspraken gemaakt omtrent de plaats van tewerkstelling en de aanstelling van bisschoppen en geestelijken, de zetelende bisschoppen namen ontslag, de eigenaars van de genaaste kerkelijke bezittingen waren verzekerd van hun eigendomstitel, bepaalde goederen werden ter beschikking gesteld van de bisschoppen, de Franse staat bezoldigde de geestelijken. De ter beschikking gestelde goederen werden beheerd door de kerkfabrieken. Bonaparte had een zeker controlerecht, de paus kreeg in bepaalde aangelegenheden het laatste woord en de katholieke eredienst werd dan wel de eredienst van de meerderheid der Fransen, ze was geen staatsgodsdienst.

De toegevingen van Napoleon hadden het herstel van de binnenlandse rust tot doel. De cultus en de cultusbeleving, werden geïnstrumentaliseerd.⁴³⁴ Hij was zich bewust van de nood aan sociale cohesie.

J.B. Vilmer vat het goed samen door te stellen dat wat Napoleon nastreefde “La rupture dans la continuité” was, “Ainsi se pose, de manière paradoxale et dialectique, Napoléon Bonaparte, dans sa déclaration consulaire du 25 décembre 1799 : Citoyens, la Révolution est fixée aux principes qui l'ont commencée. La Révolution est finie.”⁴³⁵ Eenmaal de rust teruggekeerd kon de godsdienst verder omgevormd worden tot een beheersinstrument in dienst van de staat. Ook op internationaal vlak had hij erbij te winnen: hij versterkte er zowel zijn positie mee als die van paus Pius VII.

De kerk kreeg dus ademruimte, maar was ondergeschikt aan het burgerlijke gezag. “Met de door Napoleon Bonaparte eenzijdig opgelegde regeling werd de katholieke kerk in Frankrijk definitief haar maatschappelijke voorrangspositie ontnomen. De haar toegewezen ruimte betrof die van instelling uitsluitend bestemd voor de eredienst.”⁴³⁶

3.3. De organieke artikelen

De tekst van het concordaat werd aangevuld met een aantal organieke artikelen, de “Articles organiques de la Convention du 26 messidor an IX.”⁴³⁷ Die waren tot stand gekomen zonder inspraak van de paus en zouden de kerk verregaand onderwerpen.

⁴³² Artikel 12 regelt de terugkeer van deze goederen “Toutes les églises métropolitaines, cathédrales, paroissiales et autres non aliénées, nécessaires au culte, seront mises à la disposition des évêques.”

⁴³³ Zo last artikel 11 ook een beperking in “Les évêques pourront avoir un chapitre dans leur cathédrale, et un séminaire pour leur diocèse, sans que le Gouvernement s'oblige à les doter.”

⁴³⁴ “Ce n'est donc pas tant d'une « pacification religieuse » que d'une « pacification par la religion » qu'il s'agit. Moyen ou, plus précisément, instrument de contrôle social, le rétablissement du catholicisme en France servira les vues du gouvernement.”. In J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 ... Blz. 128

⁴³⁵ Ibid. Blz. 125

⁴³⁶ Pieter De Meyere. De katholieke Kerk in Frankrijk... Blz. 28

⁴³⁷ <http://www.legirel.cnrs.fr/Legirel>. Législation concernant les activités religieuses et l'organisation des cultes. Loi du 18 germinal an X (8 avril 1802) modifiée relative à l'organisation des cultes.

Deze organieke artikelen expliciteerden de verhouding tussen de Franse staat en de katholieke kerk.⁴³⁸ De taakomschrijving van de aartsbisschoppen en bisschoppen en andere leden van de clerus werd vastgelegd. Wat de cultus betreft, werden duidelijke afspraken gemaakt met betrekking tot de religieuze vieringen. Zo wordt gesteld dat (artikel 45): “Aucune cérémonie religieuse n'aura lieu hors des édifices consacrés au culte catholique, dans les villes où il y a des temples destinés à différents cultes.” En (artikel 46) “Le même temple ne pourra être consacré qu'à un même culte.”

Tolerantie jegens andere godsdiensten werd opgelegd. Artikel 52 verbood de clerus veroordelingen jegens personen of jegens een andere godsdienst uit te spreken: “Ils ne se permettront dans leurs instructions, aucune inculpation directe ou indirecte, soit contre les personnes, soit contre les autres cultes autorisés dans l'État.”

De parochiepriesters dienden er in hun ambt blijvend rekening mee te houden dat hun handelingen geen enkele burgerlijke rechtskracht konden hebben. Artikel 55 legde inderdaad vast dat “Les registres tenus par les ministres du culte, n'étant et ne pouvant être relatifs qu'à l'administration des sacrements ne pourront, dans aucun cas, suppléer les registres ordonnés par la loi pour constater l'état civil des français.”. Het was vanaf die dag ook verplicht het burgerlijk huwelijk te laten voorafgaan aan de kerkelijke huwelijksinzegening.

Een artikel legde vast dat “Le repos des fonctionnaires publics sera fixé au dimanche”. De Franse overheid had immers vastgesteld dat eerdere pogingen om de kalender te herschikken faalden. De problematiek van de al dan niet verplichte zondagsrust was hiermee echter niet opgelost. Ook bij de bespreking van het ontwerp van Grondwet eind 1830, begin 1831 zal dit onderwerp opnieuw ter sprake worden gebracht in het Nationaal Congres.

De eigenlijke financiële compensatie voor de genaaste goederen, door het ten laste nemen van de bezoldiging en de pensioenregeling van de leden van de clerus door de Franse overheid is terug te vinden in de Section III “Du traitement des ministres”. In deze sectie zijn ook een aantal afspraken vastgelegd met betrekking tot de huisvesting. De aartsbisschoppen kregen een salaris van 15.000 fr., de bisschoppen ontvangen 10.000 fr. terwijl de priesters zelf in een eerste en een tweede klasse werden onderverdeeld die respectievelijk 1.500 fr. en 1.000 fr. ontvingen. De pensioenen “dont ils jouissent en exécution des lois de l'Assemblée constituante, seront précomptées sur leur traitement” (artikel 67).

De bisschoppen en aartsbisschoppen kwamen eventueel in aanmerking voor de toekenning van een “logement convenable”, hen toegekend door “les conseils généraux de département” (artikel 71). De priesters zelf konden eventueel terugvallen op een woonst met tuin. Artikel 72 stelt dat “Les presbytères et les jardins attenants, non aliénés, seront rendus aux curés et aux desservants des succursales. A défaut de ces presbytères, les conseils généraux des communes sont autorisés à leur procurer un logement et un jardin.”

⁴³⁸ Tegelijk vaardigde de Bonaparte ook, titre II “Des églises réformées” een reeks “organieke artikelen uit voor de protestantse erediensten. De protestantse kerken zal ongeveer dezelfde voordelen krijgen als de katholieke kerk. Ook de verplichtingen zijn te vergelijken met deze opgelegd aan de katholieke kerk. In titre III zijn bepalingen voorzien met betrekking tot “De l'organisation des églises de la Confession d'Augsbourg”. Deze regeling heeft betrekking op Elzas, Lotharingen en Montbéliard.

Deze sectie bevat ook bepalingen door de “fondations” (stichtingen) op te volgen (artikel 73): “Les fondations qui ont pour objet l'entretien des ministres et l'exercice du culte, ne pourront consister qu'en rentes constituées sur l'État: elles seront acceptées par l'évêque diocésain, et ne pourront être exécutées qu'avec l'autorisation du Gouvernement.”. Teneinde onterechte toe-eigening te vermijden zal artikel 74 bepalen dat “Les immeubles, autres que les édifices destinés au logement et les jardins attenants, ne pourront être affectés à des titres ecclésiastiques, ni possédés par les ministres du culte, à raison de leurs fonctions.”

Om zuiver financiële redenen beperkte de Franse regering het aantal bisdommen. Voor geheel Frankrijk voorzag men 50 bisdommen. De strateeg die Bonaparte was zou echter nog tien bisdommen toevoegen aan de lijst. Hiermee wou hij de problemen in de “rumoerige gebieden” (dit zijn de Vendée, maar bijvoorbeeld ook de Belgische Departementen waar de brigands actief zijn en de dienstplichtige mannen, maar ook gelovigen en priesters onderduiken⁴³⁹) aanpakken. Zo worden de bisdommen Namen en Doornik hersteld.⁴⁴⁰

Pieter Geyl herinnert eraan dat Napoleon “... handelde met de kerk zoals hij met iedere bondgenoot deed: het leeuwenandeel van het profijt der associatie moest voor hem zijn.”⁴⁴¹

Deze Loi relative à l'Organisation des Cultes du 18 Germinal an X raakte het functioneren van de kerk nog meer dan het concordaat. Zo werden alle kerkelijke beslissingen en publicaties onderworpen aan de toestemming van de overheid en werd die overheid gemachtigd voorschriften voor liturgie en gebeden te geven en zelfs een rijks catechismus (artikel 39) te introduceren, met daarin het vierde gebod (eert uw vader en moeder en allen die over u gesteld zijn) ten gunste van het gezag van Napoleon.⁴⁴²

Rome zou deze eenzijdig opgelegde regels nooit erkennen en in bepaalde streken groepeerden tegenstanders van het Concordaat zich. Het ene verzet bleek al succesvoller dan het andere. In Frankrijk ebde dit snel weg. In de Belgische gebieden waren er ook weerstandshaarden, waarbij de anticoncordatairen zich verzamelden en kerkgemeenschappen buiten de kerk stichtten.⁴⁴³

Hiermee was Bonaparte niet aan het eind van zijn hervormingsplannen gekomen. De wet van 18 Germinal an X (8 April 1802)⁴⁴⁴ zorgde ook voor de erkenning van de protestantse

⁴³⁹ Vandaar de naam “beloken tijd” of “gesloten tijd”: het als het ware van een luik, een afsluiting, voorzien zijn. Men deed alles stiekem om de aandacht van de Franse bezetter niet te trekken. Zo blijven priesters de sacramenten toedienen en houden zij er hun eigen registers op na. Er was echter ook verzet tegen de verplichte dienst in het Franse leger.

⁴⁴⁰ H. Van de Voorde (e.a.) Bastille, Broerenkrijg en Tricolore. Blz. 169

⁴⁴¹ P. Geyl. Napoleon voor en tegen. Blz. 126

⁴⁴² F. Judo en S. Van De Perre. Belg en Bataaf: De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Blz 180

⁴⁴³ Bekende figuren hier zijn de vicaris – generaal van Namen, Corneille Stevens en de priesters Philippe Winnepenninckx en Gilles - François Theys. De activiteiten van deze beide laatsten zouden leiden tot de oprichting van de “Kleine Apostolische Oud – Katholieke Kerk van België”. Er bestaan nog enkele groeperingen van anticoncordatairen in Vlaams - Brabant.

⁴⁴⁴ 8 APRIL 1802. - Wet betreffende de inrichting van de erediensten (Wet van 18 germinal jaar X). Bron: www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1802040830&table_name=wet

eredienst⁴⁴⁵ en plaatste die op voet van gelijkheid met de Rooms-Katholieke Kerk.⁴⁴⁶ Deze erkenning zou onrechtstreeks ook zorgen voor het ook hier uitvaardigen van een regeling met betrekking tot het ter beschikking stellen van lokalen en het onderhoud van de tempels bestemd voor de eredienst. Dit gebeurde door het “Décret du 5 mai 1806 relatif au logement des ministres du culte protestant et à l’entretien des temples”⁴⁴⁷. Bepaalde gebouwen werden ter beschikking gesteld van de protestantse kerken.

Afspraken met betrekking tot de kerken en pastorieën van de rooms-katholieke eredienst bestonden al enkele jaren.⁴⁴⁸ Artikelen 72, 75 en 77 van de organieke wet van 18 Germinal jaar X (8 april 1802)⁴⁴⁹ voorzagen in restitutie of compensatie of legden een procedure vast.⁴⁵⁰ Sindsdien is 1802 een cruciale datum die onder meer in Vlaanderen gebruikt wordt om een onderscheid te maken tussen domaniale en niet-domaniale kerken.⁴⁵¹

Door het “Décret impérial du 5 mai 1806 relatif au logement des ministres du culte protestant et à l’entretien des temples”⁴⁵² werd in artikel 1 de gemeenten de toestemming verleend om aan de bedienaren van de protestantse eredienst huisvesting te verlenen.⁴⁵³ Artikel 2 gaf dan weer richtlijnen met betrekking tot onder meer de tussenkomst van de gemeenten in het

Zie ook : www.legirel.cnrs.fr/ Legirel. Législation concernant les activités religieuses et l’organisation des cultes. Loi du 18 germinal an X (8 avril 1802) modifiée relative à l’organisation des cultes.

⁴⁴⁵ Het Tolerantie-Edict van 12 november 1781 had alvast gezorgd voor de toekenning van godsdienstvrijheid aan protestanten en joden. Deze ingreep zorgde ervoor dat het tot dan toe dominante rooms-katholicisme niet langer de enige “erkende” levensbeschouwing was. Deze maatregel, samen met een reeks andere hervormingen, zorgde voor diepgaand ongenoegen binnen de Rooms-Katholieke Kerk.

⁴⁴⁶ C. Sägeser. Le prix de nos valeurs. Blz. 16

⁴⁴⁷ P. De Poorter en L.-L. Christians. Belgische Codex. Recht en Religies. Bruylant. Brussel. 2005. Blz. 94.

⁴⁴⁸ Artikel 12 van het Concordaat van 1801 bepaalde “Toutes les églises métropolitaines, cathédrales, paroissiales et autres non aliénées, nécessaires au culte, seront mises à la disposition des évêques.”

⁴⁴⁹ <http://www.legirel.cnrs.fr/> Legirel. Législation concernant les activités religieuses et l’organisation des cultes. Loi du 18 germinal an X (8 avril 1802) modifiée relative à l’organisation des cultes.

⁴⁵⁰ Artikel 72 : “Les presbytères et les jardins attenants, non aliénés, seront rendus aux curés et aux desservants des succursales. A défaut de ces presbytères, les conseils généraux des communes sont autorisés à leur procurer un logement et un jardin.” Artikel 75 : “Les édifices anciennement destinés au culte catholique actuellement dans les mains de la nation, à raison d’un édifice par curé et par succursale, seront mis à la disposition des évêques par arrêté du préfet du département. Une expédition de ces arrêtés sera adressée au conseiller d’Etat chargé de toutes les affaires concernant les cultes.” Deze wet voorzag in één gebouw per pastoor en per hulpkerk. Artikel 77 : “Dans les paroisses où il n’y aura point d’édifice disponible pour le culte, l’évêque se concertera avec le préfet pour la désignation d’un édifice convenable.”

Zie: 8 april 1802. - Wet betreffende de inrichting van de erediensten (Wet van 18 germinal jaar X). Bron: www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1802040830&table_name=wet

⁴⁵¹ De kerken gebouwd voor 1802 zijn de zogenaamde domaniale kerken. Deze maken deel uit van het publieke domein. Heden zijn deze eigendom van de Vlaamse gemeenschap. Parochiekerken daterende van na 1802, de zogeheten niet-domaniale kerken, zijn meestal eigendom van de kerkfabrieken. Vaak bouwden de kerkfabrieken deze kerken zelf.

⁴⁵² Zie: <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/dec/1806/05/05/n1/jo>.

⁴⁵³ “Les communes où le culte protestant est exercé concurremment avec le culte catholique, sont autorisées à procurer aux ministres du culte protestant un logement et un jardin.”

Zie: <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/dec/1806/05/05/n1/jo>

onderhoud en in de herstelling.⁴⁵⁴ Dit decreet was echter ook toepasselijk op de gebouwen van de rooms-katholieke eredienst. Deze interpretatie zal ervoor zorgen dat er zich binnen de rechtsleer met betrekking tot de opdracht van de lokale overheden twee stromingen zullen aftekenen.⁴⁵⁵

De houding van Napoleon jegens de Israëlitische cultus is minder toegeeflijk te noemen en "...dictée essentiellement par le souci de s'assurer leur fidélité aux lois de l'Empire et à sa personne. Ils furent soumis à un régime d'exception institué par trois décrets concernant les Juifs en mars 1808."⁴⁵⁶ Een van deze decreten kreeg later de bijnaam "Le décret infâme" (17 maart 1808). Dit decreet had meer bepaald betrekking op de joden in de Elzas (Haut et Bas Rhin) en maakte een onderscheid tussen joden in functie van hun woonplaats.⁴⁵⁷ Dit werd door de joden als discriminerend ervaren.

In België zou het tot 1870 ("Wet op het tijdelijke der eerediensten") duren vooraleer concrete maatregelen genomen worden opdat ook de joodse cultus erkend zou worden.^{458 459}

De administratieve reorganisatie van Bonaparte ging onverdroten door. Het keizerlijk decreet van 30 december 1809 op de kerkfabrieken regelde hun werking⁴⁶⁰. Samengevat: de kerkfabriek werd als openbare instelling met rechtspersoonlijkheid belast met het beheer van de goederen en financiële middelen die bestemd zijn voor de uitoefening van de eredienst.

⁴⁵⁴ "Le supplément de traitement qu'il y aura lieu d'accorder à ces ministres, les frais de construction, réparations, entretien des temples, et ceux du culte protestant, seront également à la charge de ces communes, lorsque la nécessité de venir au secours de ces églises sera constatée."

Zie : <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/dec/1806/05/05/n1/jo>

In dit decreet wordt voor het eerst melding gemaakt van de bouw, van het herstel en van het onderhoud van de protestantse tempels door de gemeente. Een eerste stroming stelt dat het enkel de gemeente toekomt om deze cultuslokalen te bouwen. Er is geen enkele verwijzing naar kerkfabrieken. Men volgt hier een strikte interpretatie van het artikel 1. Een tweede stelling poneert dat de bouw van kerken in eerste instantie toekomt aan de kerkfabrieken.

⁴⁵⁵ In 1884 wordt, door een omzendbrief van de Minister van Justitie, het recht op nieuwbouw uitdrukkelijk toegekend aan de kerkbesturen. De kerkfabriek, die de uitoefening van de cultus verzekert, draagt in eerste instantie de kosten. Zijn de middelen hiervoor ontoereikend dan dient de gemeente, subsidiair, hiervoor in te staan.

⁴⁵⁶ C. Sägesser. Le prix de nos valeurs. Blz. 17

⁴⁵⁷ Zo waren bijvoorbeeld "Les juifs établis à Bordeaux et dans les départements de la Gironde et des Landes, n'ayant donné lieu à aucune plainte, et ne se livrant à aucun trafic illicite, ne sont pas compris dans les dispositions du présent décret." 17 mars 1808. - Décret concernant les juifs. 17 mars 1808. - Décret qui ordonne l'exécution d'un règlement du 10 décembre 1806 sur les juifs. Décret impérial du 17 mars 1808 modifié qui prescrit des mesures pour l'exécution du règlement du 10 décembre 1806 concernant les juifs.

⁴⁵⁸ "...jusqu'à l'adoption de la loi du 4 mars 1870 sur le temporel des cultes et la prise de l'arrêté royal du 7 février 1876, ni le Consistoire ni les communautés locales ne bénéficiaient de la personnalité juridique nécessaire notamment pour l'acquisition de propriétés foncières." In C. Sägesser. Le prix de nos valeurs. Blz. 17

⁴⁵⁹ Opmerkelijk is trouwens dat de anglicaanse cultus veel sneller – en dit zonder dat er een duidelijke wetgevende basis was, op financiële steun zal kunnen rekenen. Pas in 1870 wordt dit geregeld. Het koninklijk besluit van 17 januari 1875 zal een Centraal Comité oprichten dat de bevoegdheden moet vervullen voor de Anglicaanse eredienst.

⁴⁶⁰ Het begrip "kerkfabriek" heeft enkel betrekking op de katholieke en orthodoxe eredienst.

Tevens stond ze in voor het onderhoud van de kerk. De kerkfabriek werd gestuurd door regels die te kennen geven dat die aan het kerkelijk en aan het burgerlijk gezag is onderworpen.⁴⁶¹

Dit decreet zou later nog worden gewijzigd en aangevuld door de wet op het tijdelijke der erediensten van 4 maart 1870. Het keizerlijk decreet van 30 december 1809 en de wet van 4 maart 1870 waren in België gedurende decennia de wettelijke basis gebleven van het bestaan en het functioneren van de kerkfabriek als publiekrechtelijke instelling. Wat Vlaanderen betreft zal het Decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en de werking van de erkende erediensten de basisregels voor de besturen van de eredienst grondig herschikken. Dit decreet werd ondertussen aangepast.⁴⁶²

Vilmer wijst erop dat het Concordaat, als “mode de gestion” een voorbeeldfunctie zal krijgen: “...le Concordat de 1801 a servi de modèle aux Concordats allemands signés après 1805, au napolitain de 1818, au russe de 1818 et au suisse de 1821.”⁴⁶³ In Frankrijk hield het Concordaat tot 1905 stand. Uitzondering waren de departementen Alsace en Moselle; die behoorden op het moment van de scheiding van kerk en staat in Frankrijk nog tot het Heilige Roomse Rijk. Toch zou de paus niet nalaten, wanneer mogelijk, opnieuw een bevoorrechte positie op te eisen. Dit gebeurde in Italië in 1929 en in het Spanje onder Franco.

⁴⁶¹ Artikel 1 van dit decreet stelt dat “De kerkbesturen opgericht bij het artikel 76 van de wet van 18 Germinal jaar X worden belast met het onderhoud en het behoud van de kerken; met het beheer van de aalmoezen en de goederen; van de bij de wetten en de verordeningen toegelaten rentenen ontvangsten, de toelage door de gemeenten verschaft, en over het algemeen al de fondsen die aangewend worden voor de uitoefening van de eredienst; zij worden er ten slotte mede belast die uitoefening en het hooghouden van de waardigheid er van te verzekeren in de kerken waaraan zij gehecht zijn hetzij door de ervoor nodige uitgaven te kwijten, hetzij door de middelen om er in te voorzien te verzekeren.”

Zie:

https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/sites/default/files/public/thema/erediensten/keizerlijk_decreet_18091230.pdf

⁴⁶² “Decreet van 20 januari 2006 houdende wijziging van het decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten, wat de schrapping van de leeftijdsvereiste voor de leden van de bestuursorganen betreft.” Belgisch Staatsblad 17/02/2006. Blz. 8514. - “Decreet van 6 juli 2012 tot wijziging van diverse bepalingen van het decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten. ”Belgisch Staatsblad16/08/2012. Blz. 48272.

⁴⁶³ J.-B. J. Vilmer. Commentaire du Concordat de 1801 ... Blz. 152.

